१०

245sk10

॥वरुणसूक्तम्॥

प्रस्तावना

ईश्वरस्य निःश्वारभूताः वेदा अपौरुषेयाः अनादयश्च। मानवस्य सनातनं दिव्यचक्षुः अयं वेदः। ईश्वरोऽपि वेदम् अवलम्ब्य एव जगतः सृष्टिं करोति। संस्कृतसाहित्यव्योम्नि वेदाः सूर्यः इव। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव। वेदो धर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्, स्मृत्यादयः तु वेदमूलकतया वर्तते। अत एव श्रुतिस्मृत्योः विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलकतयैव वेदाः समादृताः, अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतया अपि। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहार-प्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते। विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः इति। सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकम् उपायं यो वेदयति स वेद इति। तत्र कारिका -

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥" इति।

वेदाः चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति। तत्र ऋग्वेदे देवतासु वरुणस्य स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णम्। यद्यपि सम्पूर्णे ऋग्वेदे द्वादशसूक्तैः वरुणस्य स्तुतिः विहिता तथापि इन्द्रं विहाय अन्यः कोपि देवः वरुणात् महत्तरः नास्ति। वरुणशब्दः आवरणार्थकवृ-धातोः निष्पन्नः। आवरकरूपेणैव वैदिकदेवेषु स महत्त्वपूर्णः। ऋग्वेदीयसूक्तस्यास्य शुनःशेपः ऋषिः, वरुणः देवता, गायत्री छन्दः। इदं सूक्तं प्रथममण्डलस्य पञ्चविंशतितमं सूक्तम् (ऋ.वे. म-१.२५)।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान्

- वरुणसूक्तं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वरुणस्वरूपं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- लौकिकशब्दान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वैदिकलौकिकान् ज्ञातुं शक्नुयात्।
- स्वयमपि मन्त्रस्य व्याख्यानं कर्तुं शक्नुयात्।

टिप्पणी

- स्वयमपि मन्त्रस्य अन्वयादिकं कर्तुं शक्नुयात्।
- मन्त्रे स्थितं व्याकरणं ज्ञातुं शक्नुयात्।

१०.१) अधुना मूलपाठं पाठाम

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्।
मिनीमसि द्यविद्यवि॥१॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः।
मा हृणानस्य मन्यवे॥२॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम्।
गीर्भिर्वरुण सीमहि॥३॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये।
वयो न वसतीरुप॥४॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे।
मृळीकायोरुचक्षसम्॥५॥

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः।
धृतव्रताय दाशुषे॥६॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।
वेद नावः समुद्रियः॥७॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः।
वेदा य उपजायते॥८॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः।
वेदा ये अध्यासते॥९॥

नि ष॑साद धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॒३॑स्वा।
सा॒म्रा॑ज्याय सु॒क्रतुः॑॥१०॥

अतो॒ विश्वा॒न्यद्भु॑ता चिकि॒त्वाँ अ॒भि प॑श्यति।
कृता॑नि॒ या च॒ कर्त्वा॑॥११॥

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत्।
प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत्॥१२॥

बिभ्र॑द्द्रा॒पिं हि॑र॒ण्ययं॒ वरु॑णो वस्त नि॒र्णिज॑म्।
परि॒ स्पशो॒ नि षे॑दिरे॥१३॥

न यं दिप्स॑न्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वा॑णो॒ जना॑नाम्।
न दे॒वम॒भिमा॑तयः॥१४॥

उ॒त यो मानु॑षे॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे अस॒म्या।
अ॒स्माक॑मु॒दरे॒ष्वा॥१५॥

परा॑ मे यन्ति धी॒तयो॒ गावो॒ न गव्यू॑ती॒रनु॑।
इ॒च्छन्ती॑रुरु॒चक्ष॑सम्॥१६।

सं नु वो॑चावहै॒ पुन॒र्यतो॑ मे॒ मध्वाभृ॑तम्।
होते॑व॒ क्षद॑से प्रि॒यम्॥१७॥

दर्शं॒ नु वि॒श्वद॑र्शतं॒ दर्शं॒ रथ॒मधि॒ क्षमि॑।
ए॒ता जु॑षत मे॒ गिरः॑॥१८॥

इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृळय।
त्वाम॑व॒स्युरा च॑के॥१९॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि।
स यामनि प्रति श्रुधि॥२०॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत।
अवाधमानि जीवसे॥२१॥

१०.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्।
मिनीमसि द्यविद्यवि॥१॥

पदपाठः- यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव। वरुण। व्रतम्॥ मिनीमसि। द्यविऽद्यवि॥

अन्वयः- वरुण देव! यथा विशः ते व्रतं यत् चित् हि द्यविद्यवि प्रमिनीमसी।

व्याख्या- हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयम् अपि ते तव सम्बन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुरु इति शेषः॥

सरलार्थः- हे वरुणदेव! संसारे प्रजाः यथा प्रमादान् कुर्वन्ति, तथा एव वयम् अपि भवतः अपि नियमानां यत्किमपि उल्लङ्घनं कुर्मः, अस्माकं कृतानां तेषां प्रमादानां परिमार्जनं कृत्वा भवान् नियमैः पूर्णं करोतु।

व्याकरणविमर्शः-

- विशः- विश्-शब्दस्य प्रथमाबहुवचने विशः इति रूपम्।
- मिनीमसि- मीञ्-धातोः लट्लकारे उत्तमपुरुषबहुवचने वैदिकम् इदं रूपम्।
- द्यविद्यवि- द्योशब्दस्य सप्तम्येकवचने द्यवि इति रूपम्। द्यवि इत्यस्य वारद्वये प्रयुक्ते द्यविद्यवि इति रूपम्।

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः।
मा हृणानस्य मन्यवे॥२॥

पदपाठः- मा। नः। वधाय। हत्नवे। जिहीळानस्य। रीरधः॥ मा। हृणानस्य। मन्यवे॥

अन्वयः- जिहीळानस्य हत्नवे वधाय नः मा रीरधः। हृणानस्य मन्यवे मा (रीरधः)।

व्याख्या- हे वरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हत्नवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु। हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः॥

सरलार्थः- हे वरुणदेव! हिंसां करोति इति हिंसकशास्त्राणां विषयान् अस्मान् मा वदतु, तथा एव क्रोधिनं मां पुनः क्रोधपात्रं मा कारयतु।

व्याकरणविमर्शः-

- राध साध संसिद्धौ।
- हृणानस - हृणीङ् लज्जायाम् इति धातोः शानचि पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपसिद्धिः॥
- हत्नवे- हत्नु इत्यस्य चतुर्थ्येकवचने हत्नवे इति रूपम्।
- जिहीळानस्य- हेडृ-धातोः कानच्प्रत्यये लिट्लकारे द्वित्वादिकार्ये कृते जिहीडान इति रूपं भवति। जिहीडान इत्यस्य षष्ठ्येकवचने जिहीळानस्य इति वैदिकं रूपमिदम्। लौकिके तु जिहीडानस्य इति रूपम्।
- रीरधः- राध्-धातोः लङ्लके लेट्लकारे मध्यमपुरुषस्य एकवचने रीरधः इति रूपम्।
- हृणानस्य- हृ-धातोः शानच्प्रत्यये निष्पन्नस्य हृणान इत्यस्य षष्ठ्येकवचने हृणानस्य इति रूपम्।

वि मृ॒ळीकाय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तम्।
गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि॥३॥

पदपाठः- वि। मृ॒ळीकाय॑। ते॒। मनः॑। र॒थीः। अश्व॑म्। न। सम्ऽदि॑तम्। गीः॒ऽभिः। व॒रु॒ण। सी॒म॒हि॥

अन्वयः- वरुण! रथीः अश्वं संदितं न ते मनः मृळीकाय गीर्भिः विसीमहि।

व्याख्या- हे वरुण मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनः गीर्भिः स्तुतिभिः विसीमहि विशेषेण बध्नीमः प्रसादयामः इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम् अश्वं न अश्वमिव। यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत्॥

सरलार्थः- हे वरुणदेव! यथा रथस्वामी अथवा रथं यः चालयति, स दूरगमानात् लप्स्यते इति एतादृशानि तृणानि दृष्ट्वा अश्वं सन्तोषयति, तथा एव वयम् अपि भवतः मनसः सुखप्राप्त्यर्थं नानाभिः स्तुतिभिः प्रसन्नं कुर्मः।

व्याकरणविमर्शः-

- दो अवखण्डने। निष्ठा इति क्त।
- सीमहि। षिवु तन्तुसंताने। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। बहुलं छन्दसि इति विकरणस्य लुक्। षिञ् बन्धने इत्यस्मात् विकरणस्य लुक्। दीर्घश्छान्दसः॥
- रथीः- रथशब्दस्य मतुपि अर्थे वैदिके ईप्रत्यये रथीः इति रूपम्।
- संदितम्- सम्पूर्वकात् दो-धातोः क्तप्रत्यये इकारादेशे संदितम् इति रूपम्।
- विसीमहि- विपूर्वकात् षिञ्-धातोः षिवु-धातोः वा लट्लकारे उत्तमपुरुषबहुवचने विसीमहि इति रूपम्।

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये।
वयो न वसतीरुप॥४॥

पदपाठः- परा। हि। मे। विऽमन्यवः। पतन्ति। वस्यःऽइष्टये। वयः। न। वसतीः। उप॥

अन्वयः- (हे वरुण) मे विमन्यवः वस्यः इष्टये हि पराप तन्ति। वयः न वसतीः उप।

व्याख्या- हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः वस्यइष्टये वसीयसः अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति। हि शब्दः अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह। परापतने दृष्टान्तः। वयो न। पक्षिणो यथा वसतीः निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत्॥

सरलार्थः- हे वरुणदेव! मम क्रोधसहितबुद्धिसमूहः धनसमूहेन युक्तं जीवनं प्रापणाय भवन्तं प्रति धावति, येन प्रकारेण पक्षी स्वस्य निवासस्थानं प्रति गच्छति।

व्याकरणविमर्शः-

- विमन्यवः- विगतः मन्युः याभ्यः ताः विमन्यवः इति बहुव्रीहिसमासः।
- इष्टये- इष्-धातोः क्तिन्प्रत्यये निष्पन्नस्य इष्टिशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने इष्टये इति रूपम्।
- वसतीः- वस्-धातोः अतिप्रत्यये निष्पन्नस्य वसति इत्यस्य द्वितीयाबहुवचने वसतीः इति रूपम्।

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे।
मृळीकायोरुचक्षसम्॥५॥

पदपाठः- कदा। क्षत्रऽश्रियम्। नरम्। आ। वरुणम्। करामहे॥ मृळीकाय। उरुऽचक्षसम्॥

अन्वयः- क्षत्रश्रियम् उरुचक्षसं नरं वरुणं मृळीकाय कदा आ करामहे।

व्याख्या- मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन् काले आ करामहे अस्मिन् कर्मणि आगतं करवाम। कीदृशम्। क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारम्॥ क्षत्रश्रियम्। क्षत्राणि श्रयतीरि क्षत्रश्रीः। नरम्। ऋदोरप् इति अबन्तः आद्युदात्तः। करामहे। करोतेः व्यत्ययेन शप्। उरुचक्षसम्।

सरलार्थः- शासकीयशक्त्या सुशोभितं, विशालदृष्टिवन्तं त्रिकालदर्शिनं, सर्वेषां नेतरं वरुणदेवं वयं कदा अस्माकं समीपम् आनेष्यामः।

व्याकरणविमर्शः-

- क्षत्रश्रियम्- क्षत्राणि श्रयति अथवा क्षत्रेण श्रीः यस्य तम् क्षत्रश्रियम्।
- नरम्- नृ-धातोः ऋदोरप् इति सूत्रेण अप्प्रत्यये नरम् इति रूपम्।
- आ करामहे- आपूर्वकात् कृ-धातोः लुङ्लके लेट्लकारे उत्तमपुरुषबहुवचने आकरामहे इति रूपम्।
- उरुचक्षसम्- उरु चक्षः यस्य तम् उरुचक्षसम् इति बहुव्रीहिसमासः।

तदित्स॑मा॒नमा॑शा॒ते॒ वेन॑न्ता॒ न प्र यु॑च्छतः।
धृ॒तव्र॑ताय दा॒शुषे॑॥६॥

पदपाठः- तत्। इत्। स॒मा॒नम्। आ॒शा॒ते इति॑। वेन॑न्ता। न। प्र। यु॒च्छ॒तः॥ धृ॒तऽव्र॑ताय। दा॒शुषे॑॥

अन्वयः- वेनन्ता समानं तत् इत् आशाते। धृतव्रताय दाशुषे न प्रयुच्छतः।

व्याख्या- धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः। तावुभौ समानं साधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अश्नुवाते। न प्र युच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः॥

सरलार्थः- शुभकामनां कुरुतौ व्रतधारिणौ अपि च हविप्रदानकारिणौ मित्रवरुणौ तं हविं समानतया स्वीकरोति। तौ यजमानानां कल्याणाय कदापि प्रमादं न कुरुतः।

व्याकरणविमर्शः-

- आत्मनेपदिनः अंश्-धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषद्विवचने आशाते इति रूपम्।
- वेनन्ता- वेन्-धातोः शतृप्रत्यये प्रथमाद्विवचने वेनन्तौ इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- दाशुषे- दाशृ-धातोः क्वसुप्रत्यये चतुर्थ्येकवचने दाशुषे इति रूपम्।
- धृतव्रताय- धृतं व्रतं येन तस्मै धृतव्रताय इति बहुव्रीहिसमासः।

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।
वेद नावः समुदियः॥७॥

पदपाठः- वेद। यः। वीनाम्। पदम्। अन्तरिक्षेण। पतताम्॥ वेद। नावः। समुद्रियः॥

अन्वयः- यः अन्तरिक्षेण पततं वीनां पदं वेद। समुद्रियः नावः वेद।

व्याख्या- अन्तरिक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यः वरुणः वेद। तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितः वरुणः नावः जले गच्छन्त्याः पदं वेद जासनाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः॥ वेद। विद ज्ञाने।

सरलार्थः- यः वरुणदेवः आकाशमार्गेण उड्डीयमानानां पक्षिणां मार्गं जानाति तथा समुद्रमार्गेण गम्यमानानां नौकानां मार्गं जानाति, स वरुणदेवः अस्मान् बन्धनात् मुक्तं कुर्यात्।

व्याकरणविमर्शः-

- पतताम्- पत्-धातोः शतृप्रत्यये षष्ठीबहुवचने पतताम् इति रूपम्।
- समुद्रियः- समुद्रे भव इत्यर्थे घप्रत्यये इयादेशे समुद्रियः इति रूपम्
- वेद- विद्-ज्ञाने इत्यर्थकात् धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने वेद इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. वरुणसूक्तस्य कः ऋषिः। किम् छन्दः। का देवता
२. मिनीमसि इति पदस्य व्युत्पत्ति कथम्।
३. हत्नवे इति पदस्य व्युत्पत्ति कथम्।
४. वेनन्ता इति पदस्य व्युत्पत्ति कथम्।
५. कीदृशं वरुणदेवं वरुणदेवं ते समीपम् आनेष्यन्ति।
६. हन्-धातोः कः अर्थः।
७. वसतीः इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।
८. समुद्रियः इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।
९. विद्धातोः कः अर्थः।
१०. दाशुषे इत्यत्र षत्वम् केन सूत्रेण।

टिप्पणी

१०.१.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

वेद॑ मा॒सो धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः।
वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते॥८॥

पदपाठः- वेद॑। मा॒सः। धृ॒तऽव्र॑तः।द्वाद॑श। प्र॒जाऽव॑तः॥ वेद॑। यः। उ॒प॒ऽजाय॑ते॥

अन्वयः- धृतव्रतः प्रजावतः द्वादश मासः वेद। यः उपजायते वेद।

व्याख्या- धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति। यः त्रयोदशोऽधिकमासः उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद। वाक्यशेषः पूर्ववत्॥ मासः। द्वादश। द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः।

सरलार्थः- व्रतधारी वरुणः प्रजायुक्तान् द्वादशविधान् मासान् जानाति अपि च यत् वर्षभिः अधिकाः मासाः उत्पद्यन्ते तान् अपि जानाति।

व्याकरणविमर्शः-

- प्रजावतः- प्रजाशब्दस्य मतुप्प्रत्यये षष्ठ्येकवचने प्रजावतः इति रूपम्।
- उपजायते- उपपूर्वकात् जन्-धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने उपजायते इति रूपम्।

वेद॒ वात॑स्य व॒र्तनि॑मु॒रोर्ऋ॒ष्वस्य॑ बृ॒ह॒तः।
वेदा॒ ये अ॒ध्यास॑ते॥९॥

पदपाठः- वेद॑। वात॑स्य। व॒र्तनि॑म्। उ॒रोः। ऋ॒ष्वस्य॑। बृ॒ह॒तः॥ वेद॑। ये। अ॒धि॒ऽआस॑ते॥

अन्वयः- उरो ऋष्वस्य बृहतः वातस्य वर्तनिं वेद। ये अधि आसते वेद।

व्याख्या- उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनि मार्गं वेद वरुणो जानाति। ये देवाः उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति॥

सरलार्थः- वरुणदेवः विस्तृतं व्यापकं दर्शनीयं तथा गुणैः महतः वायोः अर्थात् अन्तरिक्षस्य मार्गान् जानाति अपि च यः तत्र निवसति, तम् अपि जानाति।

व्याकरणविमर्शः-

- बृहतः- बृहत्-शब्दस्य षष्ठ्येकवचने बृहतः इति रूपम्।
- वर्तनिम्- वृत्-धातोः अनिप्रत्यये वर्तनिम् इति रूपम्।
- ऋष्वस्य- ऋषी-धातोः मतुपि अर्थे क्वन्प्रत्यये षष्ठ्येकवचने ऋष्वस्य इति रूपम्।

- अध्यासते- आत्मनेपदिनः आस्-धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने अध्यासते इति रूपम्।

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या३स्वा।
साम्राज्याय सुक्रतुः॥१०॥

पदपाठः- नि। ससाद। धृतऽव्रतः। वरुणः। पस्त्यासु। आ॥ साम्ऽराज्याय। सुऽक्रतुः॥

अन्वयः- धृतव्रतः सुक्रतुः वरुणः आ साम्राज्याय प्रत्स्यासु निषसाद।

व्याख्या- धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजासु आ नि षसाद आगत्य निषण्णवान्। किमर्थम्। प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा।नि षसाद। सदिरप्रतेः (पा. सू. ८.३.६६) इति षत्वम्। साम्राज्याय। सम्राजो भावः साम्राज्यम्। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः (पा. सू. ५.१.१२४) इति ष्यञ्।

सरलार्थः- व्रतधारी तथा शोभितकर्मकारी वरुणः सर्वतः शासनाय स्वस्य जलगृहे उपविष्टः अस्ति।

व्याकरणविमर्शः-

- निषसाद- निपूर्वकात् सद्-धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने निषसाद इति रूपम्।
- सुक्रतुः- शोभनः क्रतुः यस्य सः सुक्रतुः इति बहुव्रीहिसमासः। सुपूर्वकात् कृ-धातोः अतुप्रत्यये सुक्रतुः इति रुपम्।
- साम्राज्याय- सम्राजो भावः। सम्राज्शब्दस्य ष्यञ्प्रत्यये चतुर्थ्येकवचने साम्राज्याय इति रूपम्।

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति।
कृतानि या च कर्त्वा॥११॥

पदपाठः- अतः। विश्वानि। अद्भुता। चिकित्वान्। अभि। पश्यति॥ कृतानि। या। च। कर्त्वा॥

अन्वयः- अतः चिकित्वान् विश्वानि या कृतानि च कर्त्वा अद्भुता अभिपश्यति।

व्याख्या- अतः अस्मात् वरुणात् विश्वानि अद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावान् अभि पश्यति सर्वतोऽवलयति या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्पादितानि। चकारात् अन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः।

सरलार्थः- तस्मात् स्थानात् एव प्रज्ञावान् वरुणदेवः समाप्तानि कर्माणि तथा क्रियमानानि कर्माणि सर्वतः पश्यति।

व्याकरणविमर्शः-

- चिकित्वान्- चिकित्वस्शब्दस्य प्रथमैकवचने चिकित्वान् इति रूपम्।
- विश्वानि- विश्वशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे द्वितीयाबहुवचने विश्वानि इति रूपम्।
- कर्त्वा- कृ-धातोः त्वन्प्रत्यये कर्त्वा इति रूपम्।
- अभिपश्यति- अभिपूर्वकात् दृश्-धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने अभिपश्यति इति रूपम्।

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत्।
प्र ण आयूंषि तारिषत्॥१२॥

पदपाठः- सः। नः। विश्वाहा। सुऽक्रतुः। आदित्यः। सुऽपथा। करत्॥ प्र। नः। आयूंषि। तारिषत्॥

अन्वयः- सुक्रतुः स आदित्यः नः विश्वाहा सुपथा करत्। नः आयूंषि प्रतारिषत्।

व्याख्या- सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः सः आदित्यः वरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नः अस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान् करत् करोतु। किं च नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारिषत् प्रवर्धयतु॥

सुपथा।

सरलार्थः- शोभितकर्मकारी स अदितिपुत्रः वरुणः अस्मान् प्रत्यहम् एव उत्तममार्गैः संयुक्तं कुर्यात् अपि च अस्माकम् आयोः वर्धनं कुर्यात्।

व्याकरणविमर्शः-

- आदित्यः- अदितिशब्दात् ण्यप्रत्यये प्रथमैकवचने आदित्यः इति रूपम्।
- सुपथा- शोभनश्चासौ पन्थाः सुपन्थाः तेन सुपथा।
- करत्- कृ-धातोः लुङ्लके लोट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने करत् इति रूपम्।
- प्रतारिषत्- प्रपूर्वकात् तृ-धातोः णिच्प्रत्यये लुङ्लके लेट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने प्रतारिषत् इति रूपम्।

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजम्।
परि स्पशो नि षेदिरे॥१३॥

पदपाठः- बिभ्रत्। द्रापिम्। हिरण्ययम्। वरुणः। वस्त। निःऽनिजम्॥ परि। स्पशः। नि। सेदिरे॥

अन्वयः- हिरण्यं द्रापिं बिभ्रत् वरुणः निर्णिजम् वस्त। स्पशः परि निषेदिरे।

व्याख्या- हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रत् धारयत् वरुणः निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति। स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परि निषेदिरे सर्वतोः निषण्णाः।

सरलार्थः- स्वर्णकवचधारी स वरुणदेवः स्वस्य पुष्टं शरीरम् आवृणोति। तस्य चाकचिक्यकिरणसमूहः सर्वत्र व्याप्नोति।

व्याकरणविमर्शः-

- बिभ्रत्- भृ-धातोः शतृप्रत्यये निष्पन्नस्य बिभ्रत्-शब्दस्य प्रथमैकवचने बिभ्रन् इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- द्रापिम्- द्रापिशब्दस्य द्वितीयैकवचने द्रापिम् इति रूपम्।
- निर्णिजम्- निर्पूर्वकात् णिजिर्-धातोः क्प्रत्यये निर्णिजशब्दस्य द्वितीयैकवचने निर्णिजम् इति रूपम्।
- निषेदिरे- निपूर्वकात् सद्-धातोः लिट्लकारे आत्मनेपदे प्रथमपुरुषबहुवचने निषेदिरे इति रूपम्।

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्।
न देवमभिमातयः॥१४॥

पदपाठः- न। यम्। दिप्सन्ति। दिप्सवः। न। द्रुह्वाणः। जनानाम्॥ न। देवम्। अभिऽमातयः॥

अन्वयः- दिप्सवः यं देवं न दिप्सन्ति, जनानां द्रुहाणः न, अभिमातयः न।

व्याख्या- दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः ये वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति। जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणः द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति। अभिमातयः पाप्मानः। पाप्मा वा अभिमातिः (तै. सं. २.१.३.५) इति श्रुत्यन्तरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति॥

सरलार्थः- जिघांसवः अपि वरुणदेवं हिंसितुं न प्रभवति। सामान्यमनुष्येषु द्रोहिव्यक्तिः अपि यं प्रति द्रोहं कर्तुं न शक्नोति किञ्च पापिनः अपि यस्य हानिं कर्तुं न पारयन्ति।

व्याकरणविमर्शः-

- दिप्सन्ति- दम्भ्-धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने दिप्सन्ति इति रूपम्।
- द्रुह्वाणः- द्रुह्-धातोः क्वनिप्प्रत्यये निष्पन्नस्य द्रुह्वशब्दस्य प्रथमाबहुवचने द्रुह्वाणः इति रूपम्।
- अभिमातयः- मीञ्-धातोः अभिभूय मिनाति हिनस्ति इत्यर्थे क्तिन्प्रत्यये अभिमाति इति रूपं भवति। अभिमातिशब्दस्य प्रथमाबहुवचने अभिमातयः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. व्रतधारी वरुणः कीदृशान् मासान् जानाति।

१२. उपजायते इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

१३. वरुणदेवः कस्य मार्गं जानाति।

१४. द्रुह्वाणः इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

१५. निषसाद इत्यत्र षत्वं केन सूत्रेण।

१६. निर्णिजम् इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

१७. द्राधातोः कः अर्थः।

१८. करत् इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

१९. कर्त्वा इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

२०. कितधातोः कः अर्थः।

१०.१.३) इदानीं मूलापाठम् अवगच्छाम

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या।
अस्माकमुदरेष्वा॥१५॥

पदपाठः- उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ। अस्माकम्। उदरेषु। आ॥

अन्वयः- उत यः मानुषेषु यशः आचक्रे, असामि आ, अस्माकम् उदरेषु आ।

व्याख्या- उत अपि च यः वरुणः मानुषेषु यशः अन्नम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः असामि संपूर्ण चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्। विशेषतः अस्माकम् उदरेषु सर्वतः चक्रे

सरलार्थः- येन वरुणदेवेन मनुष्येषु अन्नम् उत्पादितम् अपि च तत् अन्नं सम्पूर्णतया उत्पादितं तथा अस्माकम् उदरेषु अन्नस्य सर्वैः एव प्रकारैः पाचनाय शक्तिः दत्ता।

व्याकरणविमर्शः-

- मानुषेषु- मनोरपत्यम् इत्यर्थे मनोर्जातावञ्यतौ पुक् इति सूत्रेण मनुशब्दात् अञ्प्रत्यये षुगागमे च मानुषशब्दः निष्पद्यते। मानुषशब्दस्य सप्तमीबहुवचने मानुषेषु इति रूपम्।
- चक्रे- कृ-धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने चक्रे इति रूपम्।

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु।
इच्छन्तीरुरुचक्षसम्॥१६॥

पदपाठः- परा। मे। यन्ति। धीतयः। गावः। न। गव्युतीः। अनु॥ इच्छन्तीः। उरुऽचक्षसम्॥

अन्वयः- उरुचक्षसम् इच्छन्तीः मे धीतयः गव्यूतीः अनु गावः न परायन्ति।

व्याख्या- उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणम् इच्छन्तीः मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। गावो न। यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत्॥

सरलार्थः- बहुभिः दर्शनयोग्यस्य तथा व्यापकदृष्टिमतः वरुणस्य दर्शनाय काम्यमानस्य मम बुद्धिसमूहः भावनासमूहः वा तं प्रति गच्छति, येन प्रकारेण गोस्थानं लक्षीकृत्य सायंकाले तत्र गम्यमानाः गावः तं प्रति धावन्ति।

व्याकरणविमर्शः-

- धीतयः- ध्या-धातोः क्तिन्प्रत्यये यकारस्य वैदिके सम्प्रसारणे कृते इकाराकारयोः पूर्वरूपे इकारस्य च दीर्घे निष्पन्नस्य धीतिशब्दस्य प्रथमाबहुवचने धीतयः इति रूपम्।
- गव्यूतीः- गोपूर्वपदात् यू-धातोः क्तिन्प्रत्यये गोर्यूतौ छन्दसि इति सूत्रेण ओकारस्य अवादेशे निष्पन्नस्य गव्युतिशब्दस्य प्रथमाबहुवचने गव्यूतीः इति रूपम्।
- इच्छन्तीः- इष्-धातोः शतृप्रत्यये ङीप्प्रत्यये च प्रथमाबहुवचने इच्छन्तीः इति रूपम्।
- उरुचक्षसम्- उरुभिः चक्षसं यस्य तम् उरुचक्षसम् इति बहुव्रीहिसमासः।

सं नु वो॑चावहै॒ पुन॒र्यतो॑ मे॒ मध्वाभृ॑तम्।
होते॑व॒ क्षद॑से प्रि॒यम्॥१७॥

पदपाठः- सम्। नु। वो॒चा॒व॒है॒। पुनः॑। यतः॑। मे॒। मधु॑। आऽभृ॑तम्॥ होता॑ऽइव। क्षद॑से। प्रि॒यम्॥

अन्वयः- यतः मे मधु आभृतं पुनः नु संवोचावहै। होता इव प्रियं क्षदसे।

व्याख्या- यतः अस्मात् कारणात् मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविः आभृतम् अञ्जःसवये कर्मणि संपादितं अतः कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि। पुनः हविः स्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं सं वोचावहे संभूय प्रियवार्तां करवावहै॥

सरलार्थः- यतो हि अस्मिन् यज्ञे मम मधुरहविः भवतः कृते सम्पादितम्। तस्मात् पुनरपि निश्चयतया आवां प्रेमभावनया आलापं कुर्वः। भवान् होतुः इव तस्य प्रियहविषः भक्षणं करोति।

व्याकरणविमर्शः-

- आभृतम्- आपूर्वकात् भृ-धातोः क्तप्रत्यये नपुंसके आभृतम् इति रूपम्।
- वोचावहै- ब्रू-धातोः लुङ्लकारे उत्तमपुरुषद्विवचने वोचावहै इति रूपम्।
- यतः- यच्छब्दस्य तसिल्प्रत्यये तकारस्य अकारादेशे पररूपे च यतः इति रूपम्।
- होता- हू-धातोः तृच्प्रत्यये निष्पन्नस्य होतृशब्दस्य प्रथमैकवचने होता इति रूपम्।
- प्रियम्- प्री-धातोः कप्रत्यये ईकारस्य इयङादेशे नपुंसके प्रियम् इति रूपम्।
- क्षदसे- क्षद्-धातोः आत्मनेपदे लट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने क्षदसे इति रूपम्।

द॒र्शं नु वि॒श्वद॑र्शतं द॒र्शं र॒थमधि॒ क्षमि॑।
ए॒ता जु॑षत मे॒ गिरः॑॥१८॥

पदपाठः- दर्श॑म्। नु। वि॒श्वऽद॑र्शतम्। दर्श॑म्। रथ॑म्। अधि॑। क्षमि॑। ए॒ताः। जु॒ष॒त। मे॒। गिरः॑॥

अन्वयः- विश्वदर्शतं नु दर्शम् अधि क्षमि रथं दर्शम्। एताः मे गिरः जुषत।

व्याख्या- विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु। क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनम् अधि दर्शम् आधिक्येन दृष्टवान् अस्मि। एताः उच्यमानाः मे गिरः मदीयाः स्तुतीः जुषत वरुणः सेवितवान्॥

दर्शम्। दृशेः इरितो वा (पा. सू. ३.१.५७) इति च्लेः अङादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः (पा. सू. ७.४.१६) इति गुणः। विश्वदर्शम्। दृशेः भृमृदृशि... (उ. सू. ३.३९०) इत्यादिना अवच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः। विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि।

सरलार्थः- सम्पूर्णविश्वेन द्रष्टुं योग्यं तं वरुणं निश्चयेन अहं दृष्टवान्। भूमौ तस्य वरुणः रथम् अहं दृष्टवान्। तेन वरुणदेवेन मम एषा स्तुतिः स्वीकृता।

व्याकरणविमर्शः-

- दर्शम्- दृश्-धातोः लुङ्लके लेट्लकारे उत्तमपुरुषैकवचने दर्शम् इति रूपम्।
- विश्वदर्शतम्- विश्वपूर्वपदात् दृश्-धातोः अतच्प्रत्यये नपुंसके विश्वदर्शतम् इति रूपम्।
- जुषत- जुष्-धातोः लङ्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने जुषत इति रूपम्।

इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृळय।
त्वाम॑व॒स्युरा च॑के॥१९॥

पदपाठः- इ॒मम्। मे॒। व॒रु॒ण॒। श्रु॒धि॒। हव॑म्। अ॒द्य। च॒। मृ॒ळ॒य॒। त्वाम्। अ॒व॒स्युः। आ। च॒के॒॥

अन्वयः- वरुण! मे इमं हवं श्रुधि, अद्य च मृळय। अवस्युः त्वाम् आचक्रे।

व्याख्या- वरुणप्रघासेषु इमं मे वरुण इति वारुणस्य हविषः अनुवाक्या। पञ्चम्यां पौर्णमास्याम् इति खण्डे सूत्रितम्- इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (आश्व. श्रौ. २.१७) इति॥

हे वरुण मे मदीयम् इमं हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु। किं च अद्य अस्मिन् दिने मृळय अस्मान् सुखय। अवस्युः रक्षणेच्छुः अहं त्वां वरुणम् आभिमुख्येन चक्रे शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः॥

सरलार्थः- हे वरुणदेव! मम इदम् आह्वानं शृणोतु मां सुखीं च करोतु। संरक्षणस्य अभिलाषी भूत्वा अहं त्वाम् आह्वयामि।

व्याकरणविमर्शः-

- श्रुधि- श्रु-धातोः लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपमिदम्।
- हवम्- ह्वे-धातोः अप्प्रत्यये वकारस्य सम्प्रसारणे सन्धिकार्ये अवादेशे च कृते नपुंसके हवम् इति रूपम्।
- मृळय- मृळ्-धातोः लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने मृळय इति रूपम्।
- अवस्युः- अवस्-शब्दस्य क्यच्प्रत्यये उप्रत्यये च कृते अवस्युः इति रूपम्।
- चके- कै-धातोः लिट्लकारे उत्तमपुरुषैकवचने चके इति रूपम्।

त्वं विश्व॑स्य मेधिर दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ राजसि।
स याम॑नि॒ प्रति॑ श्रुधि॥२०॥

पदपाठः- त्वम्। विश्व॑स्य। मे॒धि॒र॒। दि॒वः। च॒। ग्मः। च॒। रा॒ज॒सि॒। सः। याम॑नि। प्रति॑। श्रु॒धि॒॥

अन्वयः- मेधिर। त्वं दिवः च ग्मः च विश्वस्य राजसि। सः यामनि प्रतिश्रुधि।

व्याख्या- हे मेधिर मेधाविन् वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे। सः तादृशः त्वं यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रति श्रुधि प्रतिश्रवणम् आज्ञापनं कुरु। रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः॥

सरलार्थः- हे मेधावी वरुणदेव! भवान् द्युलोकस्य पृथिवीलोकात् एवं सम्पूर्णस्य जगतः मध्यभागात् प्रकाशितो भवति। एवमेव वरुणदेवता। भवान् मार्गे अर्थात् जीवनरूपयात्रायाः मार्गे मह्यं प्रत्युत्तरं ददातु, भवान् मम रक्षां करिष्यति इति प्रत्युत्तरं ददातु।

व्याकरणविमर्शः-

- मेधिर- मेधाशब्दस्य इरच्प्रत्यये मेधिर इति रूपम्।
- दिवः- दिव्-धातोः क्विप्प्रत्यये निष्पन्नस्य दिव्शब्दस्य षष्ठ्येकवचने दिवः इति रूपम्।
- राजसि- राज्-धातोः लट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने राजसि इति रूपम्।
- यामनि- या-धातोः मनिन्प्रत्यये सप्तम्येकवचने यामनि इति रूपम्.

उदु॑त्त॒मं मु॑मुग्धि नो॒ वि पाश॑ मध्य॒मं चृ॑त।
अवा॑ध॒मानि॑ जी॒वसे॑॥२१॥

पदपाठः- उत्। उ॒त्ऽत॒मम्। मु॒मु॒ग्धि॒। न॒ः। वि। पाश॑म्। म॒ध्य॒मम्। चृ॒त॒॥ अव॑। अ॒ध॒मानि॑।
जी॒वसे॑॥

अन्वयः- नः उत्तमं पाशम् उत् मुमुग्धि, मध्यमं विचृत, जीवसे अधमानि अव।

व्याख्या- नः अस्माकम् उत्तमं शिरोगतं पाशम् उत् मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय। मध्ययम् उदरगतं पाशं वि चृत वियुज्य नाशय। जीवसे जीवितुम् अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अव चृत अवकृष्य नाशय। उत्तमम्। मुमुग्धि। मुच्लृ मोक्षणे। बहुलं छन्दसि इति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः। हुझल्भ्यो हेर्धिः (पा. सू. ६.४.१०१) इति हेर्धिरादेशः। चृत। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। लोटो हिः। तुदादिभ्यः शः, अतो हेः इति हेर्लुक्। जीवसे। जीव प्राणधारणे।

सरलार्थः- हे वरुणदेव! भवान् अस्माकम् ऊर्ध्ववर्तिनं बन्धनम् ऊर्ध्वम् आकर्ष्य विनाशयतु। एतेषां बीजानां बन्धनं पृथक्तया आकर्ष्य नाशयतु किञ्च अस्माकं जीवनस्य कृते अधोवर्तिनं बन्धनम् आकर्ष्य विनाशयतु।

व्याकरणविमर्शः-

- उत्तमम्- उत्-धातोः तमप्प्रत्यये द्वितीयैकवचने उत्तमम् इति रूपम्।
- मुमुग्धि- मुच्-धातोः लिट्मूलके लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने मुमुग्धि इति रूपम्।
- पाशम्- पश्-धातोः घञ्प्रत्यये निष्पन्नस्य पाशशब्दस्य द्वितीयैकवचने पाशम् इति रूपम्।
- चृत- चृत्-धातोः लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने चृत इति रूपम्।
- जीवसे- जीव-धातोः तुमुन्प्रत्ययस्य अर्थे वैदिके असेप्रत्यये जीवसे इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

२१. वरुणेन का शक्तिः दत्ता।

२२. मानुषशब्दः कथं निष्पाद्यते।

२३. इच्छतीत्यत्र छत्वम् केन सूत्रेण।

२४. होता इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

२५. मुमुग्धि इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

२६. अवस्युः इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

२७. हेर्धिरादेशः केन सूत्रेण।

२८. चृतीधातोः कः अर्थः।

२९. गव्यूतीः इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

३०. मेधिर इति पदस्य निष्पत्तिः कुतः।

१०.२) वरुणसूक्तसारः

ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य पञ्चविंशं सूक्तं वरुणसूक्तम्। अत्र साकल्येन एकादश मन्त्राः सन्ति। शुनःशेपः ऋषिः च अस्य सूक्तस्य द्रष्टा। अत्र वरुणः एव देवता। अत्र च छन्दः गायत्री इति। अस्मिन् सूक्ते जलस्य देवतां वरुणं प्रति मानवानां प्रार्थनानां वर्णना अस्ति, न केवलं प्रार्थना अपि तु अत्र विविधप्रकारेण वरुणदेवतायाः सन्तुष्टिः विधीयते। यथा- अपराधः कृतः इति बुद्ध्या क्षमा प्रार्थ्यते, ततः स्वेषां धनलोभादयः अपराधाः वर्ण्यन्ते, ततश्च वरुणदेवतायाः शक्तिवर्णनेन स्तुतिमाध्यमेन च स प्रसन्नीक्रियते। एवमत्र क्रमेण वरुणदेवतायाः सन्तोषमाध्यमेन प्रार्थनाः क्रियन्ते।

तत्र आदिमे मन्त्रे उच्यते यत् हे वरुणदेव! यथा विविधेषु यज्ञादिषु अनुष्ठानेषु मनुष्याणां प्रमादः भवति तद्वत् भवतः पूजार्चनादिषु विधिषु अस्माभिः भ्रान्तिः कृता, अतः वयं क्षन्तव्याः इति। ततः भवतः क्रोधावस्थायामपि अस्मान् प्रति क्रोधः मास्तु इति प्रार्थ्यते। तथाहि हे वरुणदेव! भवतः शत्रून् प्रति व्यहृतानि अस्त्राणि अस्मान् न प्रदर्शयतु तथा च क्रोधावस्थायामपि अपि अस्मान् प्रति कृपां करोतु इति। ततः उच्यते यथा सूतः श्रान्तस्य अश्वस्य परिचर्यां करोति, तद्वद् वयमपि भवतः चित्तस्य प्रसादनाय स्तुत्यादिकं कुर्मः इति। किञ्च अस्माकं बुद्धिः सदैव धनादिवस्तु प्रति धावति अतः वयं क्षन्तव्या इति।

ततश्च अत्र प्रार्थ्यते कदा सर्वद्रष्टा वरुणदेवः कल्याणाय यज्ञस्थलादिषु आगमिष्यति इति। किञ्च व्रतधारणद्वारा हुतानि हविर्द्रव्याणि वरुणदेवः स्वीकरोतु ततश्च अस्मान् यजमानान् रक्षतु इति।

एतदनन्तरम् अत्र वरुणदेवतायाः माहात्म्यं वर्ण्यते। तत्रोच्यते वरुणदेवः आकाशे उड्डीयमानानां पक्षिणां मार्गं तथा समुद्रे नौकानां मार्गं जानाति। प्रजानां धारकः वरुणदेवः द्वादशमासान् जानाति, तेन सह च त्रयोदशं पुरुषोत्तममासम् अपि जानाति। स स्वर्गस्य सर्वान् देवान् अपि जानाति, किञ्च प्रजानां पालनार्थं स्वामाज्यस्थापनाय सदैव आसने विराजते। स अद्भुतकर्मादीन् विषयान् अपि जानाति। भूलोकस्य द्युलोकस्य तथा समस्तविश्वस्य अधिकारिणा वरुणेन एव मनुष्याणां शस्यभाण्डारः कृतः किञ्च तेनैव जनानाम् उदरेषु पाचनसामर्थ्यं स्थापितम्। वरुणदेवस्य एतावत् सामर्थ्यं यत् भयङ्करैः पापिभिः सः अगम्यः किञ्च विद्वेषम् इच्छद्भिः शत्रुभिः अपि सः अप्राप्यः।

वरुणदेवस्य स्तुतेः अनन्तरं प्रार्थनाः क्रियन्ते। यथा- अस्मान् पाशतः मुक्तिं प्रददातु। अस्माकम् आह्वानं स्वीकरोतु, ततश्च यज्ञस्थलादिषु अग्निदेववत् हविः स्वीकरोतु। हे अदितिपुत्र वरुणदेव! अस्माकं प्रार्थनाः शृणोतु, श्रुत्वा च अस्माकं सुखं विदधातु। अस्मान् सदा श्रेष्ठमार्गेषु एव प्रेरयतु, किञ्च अस्माकम् आयुः वर्धयतु इति।

१०.३) वरुणदेवतास्वरूपम्-

वरुणदेवः ऋग्वैदिकानाम् आर्याणाम् अतीव प्रियः। ऋग्वेदे वरुणस्वरूपं सम्पूर्णरूपेण द्वादशसूक्तैः प्रतिपादितम्। आंशिकरुपेण च चतुर्विंशतिसूक्तैः अस्य स्तुतिः विहिता।

वरुणदेवस्य मानवाकृतिः अतीव सुन्दरः तथा मोहनीयः। अस्य मुखमण्डलः अग्निना तुल्यः,नेत्रे च सूर्यतुल्ये।

अग्नेरनीकं वरुणस्य। (७.८८.२)

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। (१.१५५.१)

अयं वरुणदेवः अत्यन्तदूरस्थितमपि वस्तुजातं द्रष्टुं शक्नोति। अयं सहस्रनेत्रसमन्वित इत्यपि उच्यते। अस्य शरीरः सुगठितः मांसलः च आसीत्। सुरक्षायै सौन्दर्याय वा एष स्वशरीरे स्वर्णिमकवचं स्वर्णिमवस्त्रञ्च धारयति। अस्य रथः सूर्यसदृशः द्युतिवान् अवलोकयितृणामपि आश्चर्यं जनयति। सुन्दराश्वयुक्ते स्वरथे उपविश्य एष स्वबाहुं कम्पयन् दृष्टिं च सर्वत्र प्रसारयन् भूवः सूक्ष्मं वृत्तं किञ्च प्रजानाम् अन्तस्स्थितं भावमपि वेत्ति। अयं कदापि स्वतन्त्रेण कदापि मित्रदेवेन सह वा विश्वस्य राजा इत्युच्यते।

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा।।(२.२७.१०)।

सहस्रस्तम्भयुक्ते सहस्रद्वारयुक्ते स्वर्णिमप्रसादे अयं निवसति। अत्रैव स्थित्वा स समग्रस्य भुवनस्य निरीक्षणं सम्पादयति। अस्य प्रासादं परितः गूढचराः सर्वदैव विचरन्तः सन्ति। वरुणः सम्राट् स्वराट् इत्यादिना उपाधिना अपि विभूष्यते। क्षत्राणामधिपतित्वेन अयं क्षत्रिय इत्यपि उच्यते। अस्य अनिर्वचनीयशक्तेः नाम भवति माया,यया अयम् अस्य जगतः सञ्चालनं विदधाति। वर्षणेन अयम् अन्नं सम्पादयति तथा प्रकाशनिमित्तं सूर्यं मध्येगगनं प्रेषयति। अयमेव सूर्यस्य चलनार्थं अन्तरिक्षलोके सुविस्तीर्णं मार्गं सृष्टवान्।

सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ।।(ऋग्वेद१.२४.८)

अस्य आज्ञा अतीव कठिना भवति तथापि कोऽपि अस्य आज्ञां न उल्लङ्घति। अयं वरुणः कठिनान् नियमान् पालयति अतः अयं धृतव्रत इत्यपि उच्यते। एवम् अस्य विश्वस्य अणुः अणुतरोऽपि पदार्थः तथा महान् महत्तरोऽपि पदार्थः सर्वमपि वरुणदेवस्य इच्छया एव स्वसत्तां स्वस्थितिञ्च धारयति इति शिवम्।

पाठसारः

वरुणसूक्तम् ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चतुर्विंशतितमसूक्तम्। अस्य सूक्तस्य शुनःशेपः ऋषिः, वरुणः च देवः। अस्मिन् सूक्ते त्रिष्टुप् गायत्री च छन्दसी। गायत्रीछन्दः तृतीय-चतुर्थ-पञ्चममन्त्रेषु अस्ति। अत्र विशेषतया वरुणदेवस्य स्वरूपस्य तथा तत्कार्यस्य वर्णनं कृतमस्ति। प्रमादं यथा न कुर्वन्ति जनाः, तस्य कृते वरुणदेवस्य समीपं प्रार्थना क्रियते। तेषां प्रमादानां परिमार्जनं कृत्वा वरुणदेवः नियमैः पूर्णं कुर्यात् इति आशा। सुखप्राप्त्यर्थम् अपि वरुणदेवस्य समीपं प्रार्थना क्रियते। यथा रथस्वामी अथवा रथं यः चालयति, स दूरगमानात् लप्स्यते इति एतादृशानि तृणानि दृष्ट्वा अश्वं सन्तोषयति, तथा एव वयम् अपि वरुणदेवस्य मनसः सुखप्राप्त्यर्थं नानाभिः स्तुतिभिः प्रसन्नं कुर्मः। कदाचित् सुखप्राप्त्यर्थं कदाचित् च शोभां प्रदानाय अपि वरुणदेवस्य स्तुतिः क्रियते। वरुणदेवः आकाशमार्गेण उड्डीयमानानां पक्षिणां मार्गं जानाति तथा समुद्रमार्गेण गम्यमानानां नौकानां मार्गं जानाति, तस्मात् स वरुणदेवः अस्मान् बन्धनात् मुक्तान् कुर्यात्। वरुणदेवस्य स्थानम् अस्ति जलगृहम्। तत्र स उपविश्य संसारस्य अस्य सर्वाणि कार्याणि पश्यति विचारयति च। आयोः वर्धनाय अपि कदाचित् वरुणदेवस्य स्तुतिः अत्र क्रियते। कदाचित् च वरुणदेवस्य चाकचिक्यविशिष्टशरीरस्य वर्णनं क्रियते। सूक्तस्य अस्य प्रायः अन्तिमभागे वरुणदेवस्य महिमा वर्णितः। तस्य अन्नप्रदानरूपमहिमा, सत्मार्गे प्रचालनाय महिमा, शरीरस्य पुष्ट्यर्थं च महिमा अत्र अस्मिन् सूक्ते वर्णितः अस्ति। अन्तिमभागे वरुणदेवस्य रथस्य वर्णना कृता अस्ति। यजमानः तस्य दर्शनं कृतवान्। सम्पूर्णविश्वेन द्रष्टुं योग्यस्य तस्य वरुणदेवस्य निश्चयेन दर्शनं योग्यम् अस्ति स्तुत्या। ततः परं सुखप्राप्त्यर्थं स्वस्य रक्षार्थं च स्तुतिः विहिता। सर्वतः अस्माकं विनाशात् रक्षणाय स्वस्य जीवनाय च एतत् वरुणसूक्तम्। इदमेव माहात्म्यम् अस्ति वरुणसूक्तस्य।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वरुणसूक्तस्य सारं लिखत।
२. यच्चिद्धि... इति मन्त्रं व्याख्यात।
३. मा नो... इति मन्त्रं व्याख्यात।
४. कदा क्षत्रश्रियम्... इति मन्त्रं व्याख्यात।
५. तदित्समान... इति मन्त्रं व्याख्यात।
६. दर्शं नु... इति मन्त्रं व्याख्यात।
७. इमं मे... इति मन्त्रं व्याख्यात।
८. त्वं विश्वस्य... इति मन्त्रं व्याख्यात।
९. उदुत्तमं मुमुग्धि... इति मन्त्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः - १

१. शुनःशेपः ऋषिः वरुणः देवता गयत्री छन्दः।

२. मीञ्-धातोः लट्लकारे उत्तमपुरुषबहुवचने वैदिकं इदं रूपम्।

३. हत्नु इत्यस्य चतुर्थ्येकवचने हत्नवे इति रूपम्।

४. वेन्-धातोः शतृप्रत्यये प्रथमाद्विवचने वेनन्तौ इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।

५. शासकीयशक्त्या सुशोभितं, विशालदृष्टिवन्तं त्रिकालदर्शिनं, सर्वेषां नेतरं वरुणदेवम् ते समीपम् आनेष्यन्ति।

६. हन्-धातोः हिंसा किञ्च गमनम् अर्थः।

७. वस्-धातोः अतिप्रत्यये निष्पन्नस्य वसति इत्यस्य द्वितीयाबहुवचने वसतीः इति रूपम्।

८. समुद्रे भव इत्यर्थे घप्रत्यये इयादेशे समुद्रियः इति रूपम्

९. ज्ञानम्।

१०. शासिवसिघसीनां च।

उत्तरकूटः - २

११. व्रतधारी वरुणः प्रजायुक्तान् द्वादशविधान् मासान् जानाति।

१२. उपपूर्वकात् जन्-धातोः लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने उपजायते इति रूपम्।

१३. महतः वायोः अर्थात् अन्तरिक्षस्य मार्गान् जानाति।

१४. द्रुह्-धातोः क्वनिप्प्रत्यये निष्पन्नस्य द्रुह्वशब्दस्य प्रथमाबहुवचने द्रुह्वाणः इति रूपम्।

१५. सदिरप्रतेः इति सूत्रेण षत्वम्।

१६. नि पूर्वकात् णिजिर्-धातोः कप्रत्यये निर्णिजशब्दस्य द्वितीयैकवचने निर्णिजम् इति रूपम्।

१७. कुत्सा किञ्च गतिः।

१८. कृ-धातोः लुङ्लके लोट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने करत् इति रूपम्।

१९. कृ-धातोः त्वन्प्रत्यये कर्त्वा इति रूपम्।

२०. ज्ञानम्।

उत्तरकूटः - ३

२१. अन्नस्य सर्वैः एव प्रकारैः पाचनाय शक्तिः दत्ता।

२२. मनोरपत्यम् इत्यर्थे मनोर्जातावञ्यतौ पुक् इति सूत्रेण मनुशब्दात् अञ्प्रत्यये षुगागमे च मानुषशब्दः निष्पद्यते।

२३. इषुगमियमां छः।

२४. हु-धातोः तृच्प्रत्यये निष्पन्नस्य होतृशब्दस्य प्रथमैकवचने होता इति रूपम्।

२५. मुच्-धातोः लिट्मूलके लोट्लकारे मध्यमपुरुषैकवचने मुमुग्धि इति रूपम्।

२६. अवस्-शब्दस्य क्यच्प्रत्यये उप्रत्यये च कृते अवस्युः इति रूपम्।

२७. हुझल्भ्यो हेर्धिः इति सूत्रेण।

२८. हिंसा ग्रन्थनम् च।

२९. गोपूर्वपदात् यू-धातोः क्तिन्प्रत्यये गोर्यूतौ छन्दसि इति सूत्रेण ओकारस्य अवादेशे निष्पन्नस्य गव्युतिशब्दस्य प्रथमाबहुवचने गव्यूतीः इति रूपम्।

३०. मेधाशब्दस्य इरच्प्रत्यये मेधिर इति रूपम्।

॥इति दशमः पाठः ॥